

Mühazirə №1

Mövzu: Sintaksisə giriş

Plan:

1.1.Sintaksis haqqında ümumi məlumat;

1.2.Məna əlaqələri və qrammatik əlaqələr,onların növləri.

1.1.Sintaksis haqqında ümumi məlumat

Qrammatika morfolojiya və sintaksis şöbələrindən ibarətdir.*Sintaksis* sözü yunan mənşəli “Syntaxsis” sözündən olub,*qurulma,tərtibat,birləşmə* deməkdir.Sintaksis sözü iki terminoloji mənada – dilin sintaktik quruluşu və dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən elm mənasında işlənir.

Dilin sintaktik quruluşu anlayışına söz birləşməsi,cümlə və mətn quruluşu daxildir.

Sintaksis sözlərin söz birləşməsi,cümlə şəklində əlaqələnməsi və cümlələrin sintaktik-semantik cəhətdən birləşmə qayda-qanunlarını öyrənir.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər morfoloji yolla dəyişərək,sintaktik yolla bir-biri ilə əlaqələnir.Bu əlaqələnmə zamanı sintaksisin ən kiçik vahidi söz birləşməsi yaranır.Həm də sözlərin bir-biri ilə əlaqəsindən cümlə formalaşır.Cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi isə *mürəkkəb sintaktik bütövləri*,yəni mətni yaradır.Deməli sintaksisdə söz birləşməsi,cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər,yəni mətlər öyrənilir.

XX əsrin 50-ci illərindən sonra sintaksis sahəsində xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır.Xüsusilə,dissertasiyalar,monoqrafiyalar,dərsliklər,dərs vəsaitləri çap olunmuşdur. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, Z.Budaqova,Ə.Abdullayev, M.Şirəliyev, H.Mirzəzadə ,Y.Seyidov,A.Həsənov,H.Bayramov,Ə.Cavadov ,N.Abdullayeva, F.Cəlilov, K.Abdullayev, M.Həsənov, Q.Kazımov, M.Musayev, E.Həsənova,Ə.Əliyev və digərlərinin xidmətləri böyükdür.

1.2.Məna əlaqələri və qrammatik əlaqələr,onların növləri

Söz birləşməsindəki və cümlədəki sözlər bir-birilə iki cəhətdən bağlı və əlaqəli olur: 1) Məna (semantik) cəhətdən; 2) Qrammatik (morfoloji və sintaktik) cəhətdən.

Söz birləşməsində və cümlədəki sözlər arasındakı *məna əlaqəsi* obyektiv aləmdəki əşyalarla,onların müxtəlif xüsusiyyətləri arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur.Məsələn:*əsgər döyüşür* birləşməsində əşya ilə onun hərəkəti,*igid əsgər* birləşməsində əşya ilə onun

keyfiyyəti, *beş əsgər* birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti arasında əlaqə var. Sözlər arasındakı məna əlaqələri aşağıdakılardır:

1. *Subyekt (predikativ) əlaqəsi* əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqədir. Məs.: *Mən gedəcəyəm. Tələbə hazırlaşır* və s.

2. *Obyekt əlaqəsində* obyektlə hərəkət arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur. Məs.: *kitabı oxumaq, məqaləni yazmaq* və s.

3. *Atributiv əlaqə* əşya ilə onun müxtəlif əlaməti, keyfiyyət və xüsusiyyəti arasında olan əlaqədir. Məs.: *çalışqan şagird, həmin tələbə* və s.

4. *Relyativ əlaqə* hərəkətlə onun tərz, yeri, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasında olan əlaqədir. Məs.: *tez gəlmək, heyərlə baxmaq, yavaş yerimək, sevincindən ağlamaq* və s.

Məna əlaqələrindən *subyekt əlaqəsi*, tabelilik əlaqələrindən *uzlaşma, obyekt əlaqəsi idarə, atributiv və relyativ əlaqə* isə *yanaşma əlaqəsinə* uyğun gəlir.

Sözlər arasındakı qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji yolla dəyişməsi və sintaktik yolla birləşməsi qayda-qanunları çərçivəsində baş verir. Dildə sintaktik yolla əlaqələnmənin bir sıra üsulları vardır ki, bunlar eyni xarakterdə deyil. Biri digərindən fərqlənir. Bu baxımdan sözlər arasındakı sintaktik əlaqə iki yerə ayrılır: *tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi*.

Tabesizlik əlaqəsində sözlər bir-birilə bərabər hüquqluq əsasında, tabesizlik yolu ilə əlaqələnir. Tabesizlik əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında və cümlənin həmcins üzvləri arasında, həmcins xitablar arasında, qoşa sözlərin komponentləri arasında özünü göstərir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında – *Zəng çalındı, uşaqlar sinfə doluşdular, müəllimlər nəzakətlə vidalaşdı ayrıldılar* (M.İ)

Həmcins mübtədalar arasında – *Yoxsulluq, ehtiyac və zülm onun nəsibi olmuşdur*. (M.İ)

Həmcins xəbərlər arasında – *Uşağın əl-üzünü yudular, yedizdirdilər*. (F.E)

Həmcins təyinlər arasında – *Kərəm boy-buxunlu, nazikbel, enlikürək bir oğlan idi*. (F.E)

Həmcins tamamlıqlar arasında – *O, bəzən mumdən, baldan, xallı balıqdan, yumurtadan və soxulcandan da istifadə edirdi* (F.E)

Həmcins zərflilər arasında – *Pristav əvvəlcə Mansur bəyin evini, həyatini gəzdi*. (F.E)

Həmcins xitablar arasında – *Xanımlar, ağalar, qaldırın bu badələri xanım Gülnazın sağlığına içək.* (M.İ)

Tabesizlik əlaqəsi ya intonasiya, ya da tabesizlik bağlayıcısı ilə yaranır.

Tabelilik əlaqəsi söz birləşmələrindəki sözlər arasında, sadə cümlədəki üzvlər arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında özünü göstərir. Tabelilik əlaqəsi iki tərəfdən ibarət olur. Tərəflərdən biri əsas, müstəqil, digəri isə asılı tərəf adlanır. Məsələn: *Əhməd dostunu çağırdı* cümləsində *Əhməd* müstəqil tərəfdir. *Əhməd* sözünün tələbinə görə *çağırdı* sözü onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşıbdır. Eyni zamanda, *çağırdı* sözü ilə *dostunu* sözü arasında əlaqə vardır. Bu əlaqədə isə (*dostunu çağırdı*) *çağırdı* sözü əsas tərəf, *dostunu* sözü isə asılı tərəfdir.

Tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır: *yanaşma əlaqəsi, uzlaşma əlaqəsi, idarə əlaqəsi.*

Yanaşma əlaqəsində bir söz heç bir şəkilçi və formal göstərici olmadan başqa bir sözə yanaşır. Ona tabe olur. Ondan asılı vəziyyətə düşür. Məsələn: *yaşıl yarpaq* birləşməsində *yaşıl* sözü heç bir şəkilçi qəbul etmədən *yarpaq* sözünə yanaşmış, ona tabe olmuşdur. Yanaşma əlaqəsində iki tərəf var: əsas tərəf, asılı tərəf. Əsas tərəfə müstəqil, tabe edən tərəf də deyilir. Asılı tərəf isə tabe olan, qeyri-müstəqil tərəf də adlanır. Bir qayda olaraq asılı tərəf əsas tərəfdən əvvəl gəlir və onunla məna və qrammatik cəhətdən bağlanır.

Yanaşma əlaqəsi xarakterinə görə iki növə ayrılır: 1) Tam yanaşma; 2) Tam olmayan (natamam) yanaşma.

Tam yanaşmanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ya tərəflər arasına sözlər daxil ola bilmir, ya da tərəflər adasına söz daxil olarkən əsas tərəflə ancaq yanaşma əlaqəsi münasibətində olur. Məsələn: *ağillı, mehriban uşaq; uca daş bina; yaşıl iri yarpaq.* Lakin tam yanaşmada birləşmənin tərəfləri arasında əlaqə eyni dərəcədə möhkəm olmur. Məsələn: *iki mehriban dost* birləşməsi arasında əlaqə daha möhkəmdir. Əsas tərəfdən uzaqlaşdıqca əlaqə tamam zəifləyir.

Tam olmayan (natamam) yanaşmanın xüsusiyyəti budur ki, tərəflər arasına ya uzlaşma, ya da idarə əlaqəsində olan sözlər daxil olur. Məsələn: *Axşam Əli dostunu bizə gətirdi* cümləsində *axşam* sözü *gətirdi* sözünə yanaşmış. Bu, natamam yanaşmadır. Tərəflər arasında *Əli gətirdi* – uzlaşma, *dostunu gətirdi* – idarə, *bizə gətirdi* – idarə əlaqəsi var.

Yanaşma əlaqələrində nitq hissələrinin iştirakı nəzərə alınaraq, onu aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1. İsmi ismə yanaşması aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a) Atributiv ismin ismə yanaşması: *daş divar, rezin əlcək* və s.

B) II növ təyini söz birləşməsi şəklində yanaşma: *kafedra müdiri, müəllimlər otağı* və s.

C) Qoşmalı yanaşma: *od kimi sözlər, buz kimi su* və s.

2. Sifətin ismə yanaşması halına daha çox rast gəlinir. Məsələn: *yaraşıqlı evlər, mehriban qonşu, sədaqətli dost, kəskin şaxta* və s.

3. Sayın ismə yanaşması: *bir cüt əlcək, yüz il, çox söz* və s.

4. Əvəzliyin ismə yanaşması: *o adam, həmin hadisə, hansı kənd, neçə şəhər* və s.

5. Feili sifətin ismə yanaşması: *oxuyan tələbə, deyilən söz* və s.

6. Feili bağlamanın feilə yanaşması: *danışanda dinləmək, gələndə qalxmaq* və s.

7. Zərflərin yanaşması: *tez-tez getmək, indi gəlmək, xeyli oturmaq, son dərəcədə kədərlənmək* və s.

Uzlaşma əlaqəsi asılı tərəfin əsas tərəfə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasına deyilir. Uzlaşma əlaqəsi həm predikativ, həm də qeyri-predikativ əlaqələrdə özünü göstərir.

Predikativ birləşmələrdə uzlaşma mübtəda ilə xəbər arasında olur ki, bu əlaqədə mübtəda əsas, xəbər isə asılı tərəfdir. Məsələn: *Biz yenə yaşadığımız torpaq üstündə.* (S.V) cümləsində mübtəda (biz) birinci şəxsin cəmində olduğundan xəbər (yaşadığımız) onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır.

Bəzən mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi pozulur. Buna səbəb subyektlə predikatın yerinin dəyişməsidir. Məsələn: *O duru gölləri qoruyan mənəm* (B.Q). Mübtəda (O duru gölləri qoruyan) III şəxsin təkindədirsə, xəbər (mənəm) I şəxsin təkindədir. Qaydaya görə cümlə belə olmalı idi: *Mən o duru gölləri qoruyam.* Bu cümlədə xəbər sanki mübtəda ilə deyil, özü-özü ilə uzlaşmışdır: *mən-əm, sən-sən, o-dur, biz-ik, siz-siniz, onlar-dırlar.*

Xəbərin mübtəda ilə şəxsə görə uzlaşması daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur: *mən gəldim, sən gəldin, o gəldi, biz gəldik, siz gəldiniz, onlar gəldilər.* Kəmiyyətə görə uzlaşma I, II şəxsin cəmində daimi (biz gəldik, siz gəldiniz), III şəxsin cəmində isə bir qədər fərqlidir. Təbə edən tərəfin müxtəlif əşyalara aid olması burada uzlaşmanın nisbətinə təsir göstərir:

1. Təbə edən tərəf (mübtəda) insanlara aid olduqda, təbə tərəf (xəbər) əksər hallarda onunla uzlaşır (Onlar gedəndə də tələsirdilər), bəzən uzlaşmır (Atalar ocağı, çırağı sönməyən oğul istər);

2. Tabe edən tərəf heyvanlara və quşlara aid olduqda, tabe söz onunla uzlaşa da (Atlas daha da coşdular), uzlaşmaya da bilər (Quşlar səsimə səs verir);

3. Tabe edən, cansız varlıqlara aid olduqda, tabe söz əksər hallarda onunla uzlaşmır (Dağlar, dərələr titrədi), bəzən uzlaşır (Projektorlar buxtada nə isə axtarırlar).

Bəzən cümlələrdə mübtədalar, bəzən də xəbərlər həmcins olur. Mübtədə həmcins olanda xəbərin onunla uzlaşması üç şəkildə özünü göstərir:

1. Həmcins mübtədalar sırasında I, II və III şəxslər iştirak etdikdə xəbər həmcins mübtədalar ilə I şəxsin cəmində uzlaşır. Məsələn: *Fikirdəyik sən də, mən də, o tifil də, o şəmən də (S.V).*

2. Həmcins mübtədalar sırasında I şəxs olmur, II və III şəxs iştirak etdikdə xəbərin mübtədə ilə uzlaşması II şəxsin cəmində baş verir. Məsələn: *Anan da, sən də gözüünüzü yola dikib onu gözləmişsiniz (M.H).*

3. Cümlədə I və II şəxslər iştirak etmir, həmcins mübtədalar yalnız III şəxsdən ibarət olduqda xəbər də III şəxsdə olur. Məsələn: *Çikəklər, quşlar, insanlar dil açmışdılar.*

Yaxud: *Çikəklər, quşlar, insanlar dil açmışdı.*

Xəbərlər həmcins olduqda mübtədə ilə iki şəkildə uzlaşır:

1. Həmcins xəbərin hər biri mübtədə ilə ayrı-ayrılıqda uzlaşır. Məsələn: *Əhməd qürurlüdür, sədaqətlidir, təmizdir, vicdanlıdır.*

2. Həmcins xəbərlərdən sonuncusunda şəxs şəkilçisi saxlanmaqla əvvəlkilərdə (yaxud əksinə) şəxs şəkilçisi ya ixtisar olunur, ya feili bağlama ilə əvəz olunur, ya da *yox, deyil* sözləri ilə işlənir. Məsələn: *Biz oxuyur, yazır, arabir dincəlirdik. Mən müəlliməm, həm də ata. Mən məktəbi buraxıb (buraxaraq), işləməyə başladım. Mən səni yox (deyil) onu deyirəm.*

Qeyri-predikativ birləşmələrdə uzlaşma II və III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında olur. III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi hər üç şəxsdə ola bildiyi üçün II tərəf də hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib, II tərəf I tərəflə uzlaşır. Məsələn: *mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu.* II növ təyini söz birləşməsində isə uzlaşma II tərəfin III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi ilə yaranır. Məsələn: *əllər atası, odlar yurdu, sinif otağı.*

İdarə əlaqəsi əsas tərəfin tələbinə görə asılı tərəfin ismin müvafiq hal şəkilçisini qəbul edərək dəyişməsinə deyilir.

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmənin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin asılı tərəfi hallana bilən, yəni substantivləşən, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

- a) isimlərin idarə olunması: *evə getmək, qapını bağlamaq, kənddə yaşamaq* və s.
- b) əvəzlilərin idarə olunması: *məni dinləmək, onu aparmaq, belələrinə tanımaq* və s.
- c) sifətin idarə olunması: *düzünü demək, soyuqdan qorunmaq* və s.
- ç) sayların idarə olunması: *üçdən biri çıxmaq, birinciləri mükafatlandırmaq* və s.
- d) məsdərin idarə olunması: *oxumağa getmək, yatmağa getmək* və s.
- e) feili sifətin idarə olunması: *işləyənləri mükafatlandırmaq, danışanı dinləmək* və s.
- ə) zərfin idarə olunması: *irəliyə getmək, yaxında qalmaq* və s.

İdarə əlaqəsi olan birləşmələrdə əsas tərəf, əsasən feillərdən ibarət olur. Feillərlə müqayisədə azlıq təşkil etsə də, başqa nitq hissələri də bir sıra birləşmələrdə idarə etmə qabiliyyətinə malikdir. Məsələn: *məktəbdə növbəçiyəm, bələbələrdən üçü, onların yaxşısı* və s.

İdarə əlaqəsi əsas tərəfin hansı nitq hissəsi ilə idarə etməsindən asılı olaraq iki növə ayrılır: *feillərlə idarə, başqa nitq hissələri ilə idarə*.

Feil ismin *yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarını* idarə edir. Bu halların idarə olunmasında şəxsi feillərlə şəxssiz feillər arasında heç bir fərq olmur: *kitabı baxır (baxmaq, baxan, baxanda), kitabı alır (almaq, alan, alanda), evdə oturur (oturmaq, oturan, oturanda), evdən gəlir (gəlmək, gələn, gələndə)* və s. Yiyəlik hal isə adlarla yanaşı, isimlik xüsusiyyətinə malik olan şəxssiz feillərlə (məsdər, feili sifət) idarə olunur. Məsələn: *quşun uçmağı, onun oxuduğu (kitab)* və s.

İsmlər yiyəlik halı idarə edir. Məsələn: *generalın xatirəsi, şəhidlərimizin məzarı* və s. Digər nitq hissələrinin ismin yiyəlik halını idarə etməsi onların substantivləşməsi ilə əlaqədardır. Məsələn: *kitabın maraqlısı* və s. Üslubla bağlı olaraq ismlər digər hallarda olan sözləri idarə edir. Məsələn: *gözündə fırtına, baxışında qış* (S.V).

Sifətlər də ismlər kimi, ismin yiyəlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə edir. Məsələn: *oğlanların ən güclüsü, iş bələd, dünyada məşhur, azadlıqdan məhrum* və s.

Saylar ismin yiyəlik, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə edir. Məsələn: *məşğələlərin çoxu, tələbələrin biri, adamlardan çoxu* və s.

Zərflər də bəzən sözləri idarə edir:*hadisənin əvvəli,həyatın sonu* və s.

Bəzən əvəzlilər vasitəsi ilə də sözlər idarə olunur:*eşidənlərin hamısı,görüşənlərin birisi* və s.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis).Bakı,"Adiloğlu",2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili.IV h.,Sintaksis. Bakı,"Şərq-Qərb",2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,"Elm və Təhsil",2010

4.N.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi.Bakı,ADPU-nun nəşri,1999